

PREGLED PRIRUČNE LITERATURE O POREDBENOPOVIJESNOJ GRAMATICI LATINSKOGA

§1 Najbolji uvod u poredbeni i povijesni studij latinskoga predstavlja knjiga Leonarda Palmera (Palmer 1966). U njoj se iznosi pregled povijesti latinskoga, a raspravlja se i o temeljnim pitanjima poredbene i povijesne gramatike na lako razumljiv način. U novije vrijeme objavljena je po koncepciji slična knjiga Philipa Baldija (Baldi 1999), koja sadržava suvremenije poglede na povijesnu gramatiku latinskoga. Mjestu latinskoga u sklopu indoeuropske jezične porodice posvećena je knjiga Georga Renatusa Solte (Solta 1974); ta je knjiga korisna i kao pregled spoznaja o ostalim jezicima drevne Italije. Posve je elementaran uvod u povijesni i poredbeni studij latinskoga knjižica Alfreda Bammesbergera (1984).

Od povijesti latinskoga jezika valja spomenuti kratke i pregledne knjige Jeana Collarta (Collart 1967) i Friedricha Stolza, Alberta Debrunnera i Wolfganga P. Schmida (1963). Originalne, ali ne uvijek općeprihvaćene poglede iznose povijesti Antoineta Meilleta (1966) i Giacoma Devota; Devotova je knjiga o povijesti latinskoga jezika danas dostupna u izdanju Alda Luigija Prodocimia (Devoto 1986), s predgovorom izdavača koji donosi rezultate obrade novijih epigrafskih nalaza. Samo pretpoviješću i poviješću arhajskoga latinskoga bavi se knjiga Franza Altheima (1954).

Temeljna povijesna gramatika latinskoga jezika djelo je Manua Leumanna (Leumann 1977); ovo golemo djelo vrlo je bogato bibliografskim podacima, a sadržava pregled svih pitanja povijesne gramatike latinskoga jezika, često uz opsežne komentare različitih teorija. S indoeuropeističkog stanovišta Leumannova gramatika vrlo je konzervativna, ali iscrpna i pouzdana. Kraća i preglednija, ali podjednako konzervativna je gramatika Friedricha Sommera (Sommer 1948), čiji je prvi dio (fonologija) sada dostupan u obradi Raimunda Pfistera (Sommer & Pfister 1977). Ova je knjiga vrlo vrijedna zbog dobre filološke dokumentacije izvora u kojima su posvjedočeni pojedini jezični oblici. Gramatike Maxa Niedermanna (1959), Ernesta Kieckersa (1931) također su korisne, osobito Kieckersova zbog vrijednih osvrta na razvoj latinskih glasova i gramatičkih

kategorija u romanskim jezicima. Povijesnoj morfologiji latinskoga posvećen je pouzdan pregled Alfreda Ernouta (1926), a novija gledišta francuske indoeuropeističke škole izložena su u gramatici Pierrea Monteila (1970). Nedugo nakon objavljivanja prvoga izdanja ove gramatike pojavila se povijesna fonologija i morfologija latinskoga jezika Gerharda Meisera (1998). Riječ je o vrlo suvremenu i pouzdanu priručniku, koji je po ustroju i pristupu vrlo sličan našoj gramatici. Razvitkom latinskoga u svjetlu spoznaja suvremene tipologije bavi se monografija Helene Kurzove (1993). Za povijesnu latinsku gramatiku važni su i zbornici radova koje su uredili Klaus Strunk (1973) te Oswald Panagl i Thomas Krisch (1992).

Poredbenoj gramatici grčkoga i latinskoga posvećene su knjige Antoineta Meilleta i Josepha Vendryesa (1963) i Andrewa Sihlera (1995). Premda izdvajanje tih dvaju jezika ima samo didaktičko opravdanje, obje spomenute knjige izuzetno su vrijedne kao priručnici poredbene i povijesne gramatike latinskoga jezika. Francuski su lingvisti u svoju gramatiku uvrstili i sažet i originalan prikaz razvitka sintakse grčkoga i latinskoga, dok je Sihlerova gramatika, premda nedorečena u nekim detaljima, jedini priručnik latinskoga jezika u kojem su izraz našle suvremene spoznaje indoeuropske poredbene gramatike. Nažalost, Sihlerova knjiga ne daje nikakve bibliografske podatke o radovima u kojima su izložene novije teorije koje autor razmatra. Ona je nastala kao revizija zastarjele poredbene gramatike grčkoga i latinskoga Carla Darlinga Bucka (1933).

Za lingvistički i filološki uvod u arhajski latinski najbolje će poslužiti knjiga Gerharda Radkea (1981); monografija Brenta Vinea (1993) bavi se ponajviše epigrafskim problemima starolatinskih natpisa, a u knjizi Markusa Hartmanna (2005) izdani su najvažniji starolatinski natpisi s fotografijama i filološkim komentarom.

Za italske jezike temeljna su literatura priručnici Carla D. Bucka (1905) i Emila Vettera (1953). Tekstove okupljene u Vetterovu priručniku upotpunio je novijim nalazima Paolo Poccetti (1979). Koristan je i prikaz oskičko–umbrijskih dijalekata objavljen u četvrtom svesku Pisanijeva priručnika povijesti latinskoga jezika (1966), kao i pregled novije literature o italskim jezicima u radu Jürgena Untermanna (1979). Umbrijskome je posvećena monografija Gerharda Meisera (1986), a faliskičkome knjiga Gabrielle Giacomelli (1963).

Od djela na ruskom jeziku, još uvijek je korisna knjiga Igora M. Tronskoga (Tronskij 1953); osim povijesti latinskoga do klasičnoga doba i pregleda njegovih najstarijih spomenika, ta knjiga sadržava i kratku historijsku gramatiku te prikaz ostalih jezika drevne Italije. Na poljskom se isti-

ču povijest latinskoga jezika (Safarewicz 1986) i historijska gramatika (Safarewicz 1953) Jana Safarewicza.

Postoje tri mjerodavna etimološka rječnika latinskoga jezika. Rječnik Ernouta i Meilleta vrlo je oprezan u traženju etimoloških usporednica latinskih riječi; u njemu je i na izuzetno pažljiv način razmotrena tvorba etimološki srodnih riječi. Etimološki rječnik Waldea i Hoffmanna malo je veći opsegom i možda ponešto manje pouzdan od prethodno spomenutoga, ali zato u pojedinostima inventivniji. Oba su ova latinska etimološka rječnika sa stanovišta suvremenih spoznaja o indoeuropskom prajeziku već zastarjela. Opsegom je manji, budući da obuhvaća samo latinske riječi s indoeuropskom etimologijom, ali zato potpuno suvremen i pouzdan, etimologijski rječnik Michiela de Vaana (2008). Etimologiji riječi potvrđenih u italskim jezicima posvećen je rječnik Frederika Mullera, no on je danas posve zastario. Pouzdan je i dobro filološki opremljen oskičko–umbrijski rječnik Jürgena Untermanna (2000). Najbolji je deskriptivni rječnik latinskoga velikog formata prema našem sudu latinsko–engleski rječnik Charltona T. Lewisa i Charlesa Shorta, a valja spomenuti i monumentalni *Oxford Latin Dictionary* (1968–1982).

Za uvod u indoeuropsku poredbenu gramatiku latinistima možemo preporučiti knjige Roberta S. P. Beekesa (1995), Oswalda Szemerényia (1989), Michaela Meier–Brüggera (2003) i Benjamina Fortsona (2004). Temeljni poredbeni rječnik indoeuropskih jezika napisao je Julius Pokorny, a poredbeni rječnik sinonima Carl D. Buck (v. literaturu). U pripremi je i novi etimološki rječnik indoeuropskoga koji priprema tim indoeuropeista na Sveučilištu u Leidenu, a mnogobrojne se indoeuropske etimologije mogu pronaći u *Enciklopediji indoeuropske kulture* (Mallory & Adams /ur./ 1997). Indoeuropski glagoli sustavno su rekonstruirani u rječniku koji je uredio Helmut Rix sa suradnicima (LIV).

MJESTO LATINSKOGA U KRUGU INDOEUROPSKIH JEZIKA

OSNOVE GENETSKE KLASIFIKACIJE JEZIKA

§2 Skupina jezika za koje se može dokazati da su potekli od istoga prajezika naziva se *jezičnom porodicom*²; za jezike koji pripadaju istoj jezičnoj porodici kaže se da su *genetski srodni*. Indoeuropski jezici predstavljaju jezičnu porodicu poteklu od indoeuropskoga prajezika. Ie. prajezik govorio se najkasnije do polovice 3. tisućljeća pr. Kr. u području koje još nije posve sigurno utvrđeno; najvjerojatnije je teritorij na kojem su živjeli govornici indoeuropskoga prajezika — Indoeuropljani — obuhvaćao velike dijelove južnih ukrajinskih i prikavkaskih stepa (v. Mallory 1989).

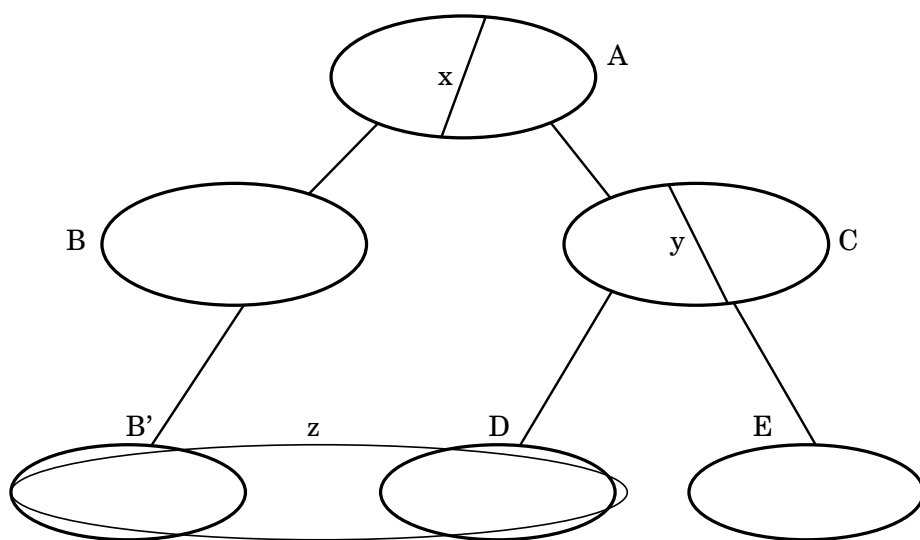
Naše nam svakodnevno iskustvo govori da se jezici govore u prostoru, na određenim zemljopisnim područjima na kojima žive njihovi govornici. Svakodnevno nam iskustvo, međutim, ne daje naslutiti da se prostorni odnosi među jezicima mijenjaju tijekom vremena, kako zbog migracija njihovih stanovnika, tako i zbog jezičnih promjena koje mijenjaju same jezike.

§3 Jezike u nekoj jezičnoj porodici povezuje velik broj *izoglosa*, jezičnih svojstava koja ti jezici dijele. Izoglosa koja povezuje latinski s grčkim i baltoslavenskim je nastavak *-oy, preuzet iz zamjениčke promjene, u nominativu množine »tematskih« imenica (lat. II. deklinacija), usp. lat. *lupī*, gr. *λύκοι*, stsl. *vlъci*, lit. *vil̃kai* »vukovi« (drugi ie. jezici imaju nastavak *-ōs, usp. got. *wulfos*, skr. *vṛkās*). Izoglosa koja povezuje latinski, keltski i staroindijski je riječ »kralj«, ie. *rēg's, koja se u latinskom odrazila kao *rēx*, u staroirskom kao *rí*, a u vedskom kao *rāt*. Budući da se jezici postupno mijenjaju u vremenu, izoglose nastaju kao rezultati jezičnih promjena (tj. jezici stječu određena svojstva jezičnim promjenama). Jezične promjene se pak šire u prostoru, ponekad se zadržavajući na granicama područja u okviru kojega se govori neki jezik, a ponekad prelazeći te

---

2 Za uvod u pojmovlje i terminologiju genetske lingvistike v. Holzer 1995 i moj prikaz te knjige (Matasović 1996).

granice. Naprimjer, prijelaz dvoglasa *ae* u *e* dogodio se u latinskom početkom nove ere i proširio u svim područjima u kojima se taj jezik govorio. S druge strane, zamjena velarnoga glasa *r* uvularnim zbila se u francuskoj u 17. stoljeću i proširila na još nekoliko europskih jezika, dakle preko granica u kojima se francuski govorio. Ta jezična promjena dovela je do izoglose koja povezuje francuski s nizozemskim i danskim, naprimjer, i koja je rezultat *jezičnoga kontakta* ili *utjecaja*. U hrvatskim kajkavskim dijalektima, obezvučivanje okluziva na kraju riječi (npr. u izgovoru *bok*, *grat* riječi *bog*, *grad*) rezultat je njemačkoga utjecaja, a ujedno i izoglosa koja povezuje te dijalekte s njemačkim. Međutim, jezične izoglose koje nastaju kao rezultat jezičnih promjena koje dopiru do uvijek istih granica unutar područja u kojem se govori neki jezik predstavljaju *snopove* izoglosa, skupove jezičnih svojstava karakterističnih za određeni jezik. Ukoliko se na nekom području, na kojem se bio govorio jedan jezik, pojave dva međusobno različita snopa izoglosa koji se samo minimalno sijeku, kažemo da se dotični jezik *podijelio na dva jezika—potomka* od kojih je svaki određen svojim skupom izoglosa. Jezik koji se u ranijem razdoblju govorio na dotičnom području nazivamo *jezikom—pretkom* ili *prajezikom* tih jezika. Dijeljenje prajezika na jezike—potomke može se prikazati *genealoškim stablom*, u čijem je korijenu jezik—predak neke skupine jezika; račvišta grana na tom stablu prikazuju redoslijed kojim su se na zasebne jezike dijelili jezici potomci toga jezika—pretka:

Na gornjem prikazu vidimo zamišljeni primjer genealoškoga stabla: jezik A podijelio se nizom jezičnih promjena koje su dovele do nastanka snopa izoglosa *x* na dva jezika — B i C; jezik C potom se podijelio novim promje-

nama na jezike D i E, koji se razlikuju na osnovi snopa izoglosa y. Jezik B nije se dijelio, jer su sve jezične promjene koje su ga zahvatile dovele do snopa izoglosa koje dosežu granice područja na kojemu se on govori. U vrijeme u kojem jezik C više ne postoji, jezik B nastavlja postojati kao B'. Jezik A jezik je predak svih ostalih jezika u prikazu, a jezik C je jezik predak jezika D i E. Možemo zatim zamisliti da se neke jezične promjene kontaktom prošire s jezika D na jezik B' (izoglose z), no one neće utjecati na izgled genealoškoga stabla. Širenje takvih izoglosa preko utvrđenih jezičnih granica može dovesti do nastanka *jezičnoga saveza*, skupa zemljopisno povezanih jezika među kojima postoje značajni utjecaji. Jedan je jezični savez postojao i na tlu drevne Italije prije rimskih osvajanja (§7, 4).

§4 Zadaća je poredbenopovijesne lingvistike rekonstruirati prajezik određene jezične porodice i utvrditi što je moguće točnije izgled njezina genealoškog stabla, odnosno opisati *dijalekatsku raščlanjenost* jezika unutar te porodice. Za skup jezika neke jezične porodice koji imaju zajednički jezik–predak, koji istovremeno nije i jezik–predak svih ostalih jezika te porodice, reći ćemo da predstavljaju *potporodicu* ili *granu* dotične jezične porodice. Naprimjer, na gornjem prikazu jezici D i E predstavljaju granu prikazane jezične porodice, jer imaju zajednički prajezik (C) koji nije istovremeno i prajezik svih ostalih jezika te porodice.

Neki lingvisti terminološki razlikuju *potporodicu*, *granu* i *odvjetak* neke jezične porodice, smatrajući ih hijerarhijski različitim stupnjevima genetske srodnosti. Takvo je razlikovanje i moguće i opravdano, no zbog jednostavnosti ga neću primjenjivati u preostalom dijelu knjige.

INDOEUROPSKI JEZICI

§5 U posljednjem razdoblju svojega postojanja indoeuropski je prajezik sigurno bio jako dijalekatski raščlanjen, ali se najstarija dijalekatska podjela indoeuropskih jezika ne može sa sigurnošću utvrditi. U povijesnom razdoblju uočavamo sljedeće skupine jezika i dijalekata:

1. Anatolijski jezici; najstariji tragovi anatolijskih jezika sežu u 19. st. pr. Kr. (*Kapadokijske pločice*), a najstariji spomenici potječu s kraja 18. st. (natpis kralja Anittaša na hetitskome). Hetitski su tekstovi, zajedno s tekstovima drugih *staroanatolijskih* jezika (luvijskoga i palajskoga) pronađeni u prijestolnici Hetitskoga Carstva u Hattušašu (današnji Boghaz Köy sjeveroistočno od Ankare). Pisani su klinopisom, a dešifrirao ih je 1916. B. Hrozný. Hetitski su tekstovi sadržajem vrlo raznoliki, a opseg je sačuvana jezičnog blaga golem; tekstovi poput *Autobiografije cara Hattušiliša*

III. ili *Mita o Illuyanki i Bogu Oluje* važni su i za povijest svjetske književnosti (v. Matasović 2000). Neki su tekstovi staroanatolijskih jezika pisani luvijским ideografskim pismom, koje još nije u potpunosti dešifrirano. *Novoanatolijski jezici* — likijski (s varijantama A i B), lidijski, karijski i pisi-dijski (čija pripadnost anatolijskim jezicima nije definitivno utvrđena) posvjedočeni su na natpisima iz 1. tisućljeća pr. Kr. Dijalekatska podjela anatolijskih jezika još uvijek je sporna; luvijски i palajski nedvojbeno dijele neke izoglose koje ih odvajaju od hetitskoga; među novoanatolijskim jezicima likijski A i B su vjerojatno potekli iz nekoga jezika ili dijalekta vrlo bliskom luvijskom.

2. Indoiranski jezici; ova grana ie. jezika dijeli se na tri odvjetka: indijsku, iransku i kafirsku (ili nuristansku). Indijski jezici potvrđeni su još sredinom II. tisućljeća pr. Kr. na Bliskom Istoku. Neke riječi i osobna imena, zabilježena u hetitskim tekstovima i ugovorima s državom Mitanni nedvojbeno potvrđuju prisutnost govornika nekog staroindijskog jezika (ili »praindijskoga«) u sjevernoj Mezopotamiji u 14. st. pr. Kr. Otprilike u isto vrijeme može se datirati i najstariji književni spomenik staroindijskoga, *Rg-veda*. Kasniji su vedski tekstovi Sama-veda, Jađur-veda, Atharva-veda, te komentari svetih tekstova okupljeni u brahmane, aranjake i upanišade. Budući da su pažljivo prenošeni usmenom predajom, vedski su tekstovi izuzetno važan izvor pouzdanih jezičnih podataka za poredbenu gramatiku. Jezik tih tekstova naziva se *vedskim*, za razliku od kasnijega jezika, *sanskrt*, koji je postao učenim jezikom Indije. Vedski i sanskrt nastali su na temelju raznih, ali blisko srodnih dijalekata jezika koji se naziva *staroindijskim*, za razliku od *srednjindijskih* jezika ili *prakrta*, koji su posvjedočeni od druge polovice 1. tisućljeća pr. Kr. Najvažniji prakrt je *pali*, jezik svetih budističkih tekstova; premda je na staroindijskom sačuvan golem korpus klasične indijske književnosti, prvi su natpisi pronađeni u Indiji koji se sa sigurnošću mogu datirati sastavljeni na srednjindijskim jezicima: to su natpisi budističkoga vladara Aśoke iz 3. st. pr. Kr. pisani pismom *brahmi*, iz kojega su se razvila sva pisma suvremene Indije uključujući i *devanagari*, kojim se piše sanskrt. Iranski jezici dijele se na istočne (skitski, hotansko-sakski, vjerojatno avestički, itd.) i zapadne (staroperzijski, pehlevi, partski itd.). Staroiranski su jezici *avestički*, *medijski*, *staroperzijski*, te samo iz onomastike poznat *skitski*. Avestički je jezik *Aveste*, svetih spisa mazdaističke (zoroastrijanske) religije. Najstariji dio *Aveste*, *Gathe*, nastale su početkom 1. tisućljeća pr. Kr. Njihov je autor vjerojatno sam prorok Zaratuštra (Zarathuštra). Mlađi djelovi *Aveste* (npr. *Yašt*, *Videvdād*, itd.) nastajali su tijekom 1. tisućljeća pr. Kr., a oblik je avestičkom korpusu fiksiran za sasanidskih vladara početkom 1. tisućljeća n. e. Postoji i prijevod većeg dijela avestičkih tekstova na srednjoiranski jezik *pehlevi*; taj prijevod naziva se imenom *Zend*.

Medijski je poznat samo iz onomastike, te po brojnim posuđenicama u *staroperzijskom*, jeziku natpisa ahemenidskih vladara (7–4. st. pr. Kr.). Staroperzijski su natpisi pisani adaptiranom verzijom *klinopisa*; najvažniji je natpis kralja Darija uklesan u stijenu kod *Behistuna*. Srednjoiranski jezici su već spomenuti *pehlevi*, zatim *partski*, *hotansko–sakski*, *sogdijski*, itd. *Kafirski* ili *dardski* jezici posvjedočeni su tek u 19. st., a njihova zasebnost unutar indoiranske grane utvrđena je razmjerno nedavno. U tu se skupinu svrstavaju aškunski, prasunski i drugi mali jezici koji se većinom govore u Kašmiru i sjevernom Pakistanu.

3. Grčki jezik; najstariji tekstovi pisani grčkim su tekstovi *mikenskoga* dijalekta pisani linearom B (15–13. st. pr. Kr.); te su tekstove — uglavnom kratke gospodarstvene zapise — dešifrirali Michael Ventris i John Chadwick pedesetih godina 20. stoljeća. Najstariji književni spomenici grčkoga jezika spjevovi su Homera i Hesioda, vjerojatno nastali u 8. st. pr. Kr. U isto razdoblje sežu i najstariji alfabetom pisani tekstovi na grčkome (npr. *Nestorov natpis*). Grčki je jezik dijalekatski jako raščlanjen; osnovna je podjela na sjeverne i južne grčke dijalekte. U sjevernu skupinu svrstavaju se dorski, eolski i sjeverozapadni grčki govori. U južnu skupinu spadaju mikenski, jonsko–atički i arkadijsko–ciparski, dok je dijalekatski položaj izoliranoga pamfilijskog dijalekta (na južnoj obali Male Azije) sporan. Na temelju dijalekata, najbolje posvjedočenih na stotinama natpisa pronađenih po čitavu grčkom svijetu, razvila su se četiri književna narječja, koja su od početka različita od bilo kojega lokalnog govora, i u kojima se prepoznaju utjecaji različitih dijalekata. Na *jonskome* književnom narječju sastavljeni su epovi Homera i Hesioda, te najstarija grčka proza — Herodotova povijest. Fragmenti djela najstarijih grčkih filozofa (miletska škola, Parmenid i Heraklit, atomisti) također su na jonskome. Na *atičkom* je sačuvano obilje atenske književnosti, uključujući dramu (Eshil, Sofoklo, Euripid i Aristofan), filozofiju (Platon i Aristotel) i povijest (Tukidid). *Eolsko* je književno narječje najbliže lokalnom govoru otoka uz sjeveroistočnu obalu Male Azije, odakle dolaze ključni književni predstavnici toga narječja, pjesnici Sapfa i Alkej. Naposljetku, na *dorskome* je književnom narječju sačuvan korpus korske lirike Pindara i Bakhilida. Na temelju atičkoga narječja (ali bez lokalnih atenskih jezičnih obilježja) izgrađuje se u 3. st. pr. Kr. *koiné*, zajednički grčki književni jezik. Iz toga su idioma potekli svi suvremeni grčki dijalekti osim izumirućega *cakonskoga*.

4. Italski jezici; kao što ćemo vidjeti poslije (§7), postoje ozbiljne dvojbe o tome predstavljaju li italski jezici jednu granu indoeuropskih jezika, ili su njihove sličnosti nastale uslijed međusobnih kontakata na tlu drevne Italije. Tradicionalno se italski jezici dijele na oskičko–umbrijsku i latinsko–faliskičku granu. Oskičko–umbrijski jezici govorili su se u velikom dijelu

Italije južno od rijeke Po. Umbrijski je najbolje posvjedočen od njih, zahvaljujući dobro očuvanom velikom spomeniku pronađenom 1444. u mjestu Gubbio u Umbriji, sjeveroistočno od Rima. *Tabulae Iguvinae*, kako se taj tekst najčešće naziva, predstavljaju opis jednoga magijsko–vjerskoga rituala i od neprocjenjive su važnosti za poredbenu gramatiku italskih jezika. Umbrijskome je vrlo blizak *volščanski*, jezik antičkih Volska. Oskički je jezik Samničana koji su nastanjivali Samnij, Kampaniju, Lukaniju i Apuliju. Sam jezik nazvan je prema plemenu Oska koje je živjelo u Kampaniji, središnjoj samničanskoj pokrajini. Najvažniji su spomenici oskičkoga *Cippus Abellanus* i *Tabula Bantina*. Oskičkom su bliski *pelignijski*, *vestinski*, *marucinski* i *ekvijski*, dok *marsijski* predstavlja prijelazni dijalekt između oskičkih i umbrijskih jezika. *Predsamničanski* (ili »proto–samničanski«) je jezik koji se govorio u Samniju prije ekspanzije oskičkoga. Na tom jeziku postoji nekoliko natpisa iz 6. st. pr. Kr., i oni pokazuju da se radi o jednom dosta arhaičnom italskom jeziku. Sve italske jezike potisnuo je latinski, osobito nakon »savezničkih ratova« u 1. stoljeću pr. Kr.; oskički je, sudeći po natpisima pronađenim u Pompejima, bio još živ u drugoj polovici 1. st. n.e. Premda su izbrisani s lingvističke karte Italije, utjecaj je italskih jezika na latinski, pa i na romanske jezike, bio znatan (v. Solta 1974: 51).

Prikaz međusobnih odnosa oskičko–umbrijskih jezika različit od našega (osobito s obzirom na položaj volščanskoga i vestinskoga) donosi članak Roberta Colemanana (1986).

5. Keltski jezici; prema tradicionalnoj podjeli, keltski jezici dijele se na P–keltsku i Q–keltsku skupinu, prema odrazu ie. suglasnika *k^w. U P–keltsku skupinu svrstavaju se lepontijski (jezik koji se govorio u talijanskim Alpama u 1. tis. pr. Kr.), galski i britski jezici (velški, bretonski i kornički). U Q–keltskoj su skupini keltiberski (keltski jezik koji se govorio u središnjoj Španjolskoj prije rimskih osvajanja) i goidelski jezici (irski, škotski i manski). Novija podjela dijeli keltske jezike na keltiberski, koji se najranije odvojio od ostalih, te na kontinentalne i otočne keltske jezike. Kontinentalni su keltski jezici (galski, lepontijski) posvjedočeni znatno ranije od otočnih (britski i goidelski), ali su na njima sačuvani samo kratki i često oštećeni natpisi. Najvažniji su spomenici keltiberskoga *Brončana ploča iz Botorrite*, a galskoga *Kalendar iz Colignya* i *Natpis iz Larzaca*. Otočni keltski jezici posvjedočeni su od 4. stoljeća; to su natpisi pisani ogamskim pismom iz Irske koji sadržavaju uglavnom osobna imena. Književne tekstove na irskom imamo već u 6. stoljeću (*Amra Columb Chille*), a možda i čitavo stoljeće ranije (genealoške pjesme). U staroirskom razdoblju (6–9. st.) na staroirskom se razvija vrlo bogata književnost (v. Matasović 2004a). Na velškom sačuvana književna predaja počinje u 6. stoljeću (poema *Gododdin* barda Aneurina).

6. Germanski jezici posvjedočeni su još u 3. ili 2. st. pr. Kr. zagonetnim natpisom na *Kacigi iz Negaua* (danas Negova u Sloveniji), a od prvih stoljeća poslije Krista *runskim natpisima*. Jedan je od najstarijih *Rog iz Gallehusa* (mjesto u Danskoj) iz 4–5. st. n. e. Najvjerojatnija je genealoška podjela germanskih jezika na dvije skupine. U prvoj su sjeverni i istočni germanski jezici, a u drugoj zapadnogermanski jezici. Istočni germanski jezici predstavljeni su *gotskim*, jezikom na koji je već u 4. stoljeću preveden Novi zavjet. Taj tekst, djelo gotškoga biskupa Wulfila, većim je dijelom sačuvan u rukopisu *Codex argenteus* koji se čuva u Uppsali u Švedskoj. U usporedbi s time ostali su tekstovi gotškoga i drugih istočnogermanskih jezika (burgundski, vandalski, itd.) zanemarivo malenog opsega. U većini područja u kojima se govorio (Španjolska, sjeverna Italija, Balkan), gotski je jezik izumro još u ranom srednjem vijeku, no na Krimu je, kao *krimskogotski*, preživio do u 16. stoljeće. *Sjevernogermanski* ili *nordijski* jezici posvjedočeni su runskim natpisima koje pronalazimo po čitavoj Skandinaviji u ranom Srednjem vijeku. Runski natpisi i najstarije *skaldsko* pjesništvo (iz 8. stoljeća) sastavljeni su na *pranordijskome*, u kojem još nije moguće razaznati dijalekatske osobine. Iz pranordijskoga se razvio *staroislandski*, na kojem su najvažniji spomenici *Edda* (zbirka mitološke poezije i mitografske proze) i islandske sage. U istočnu granu nordijskoga svrstavaju se švedski i danski, a u zapadnu islandski, norveški (*nynorsk*) i ferski. *Zapadnogermanski* jezici posvjedočeni u srednjem vijeku su staroengleski, s književnošću koja seže u 7. stoljeće (ep *Beowulf*), starofrizijski (posvjedočen od 13. st.), starosaski, staronisko-franački (iz kojega se razvio suvremeni nizozemski), te starovisokonjemački, s najstarijim književnim tekstovima iz 8. st. (Pjesma o Hildebrandu). Suvremeni je njemački jezik nastao iz starovisokonjemačkoga, iz kojega se u srednjem vijeku razvio i *jidiš*, jezik istočnoeuropskih Židova.

7. Armenski jezik; najstariji spomenici armenskoga jezika sežu u 5. stoljeće, kada je armenski biskup Mesrop Maštoc preveo Sveto Pismo na staroarmenski i izmislio armensko pismo koje je ostalo u upotrebi do danas. Na klasičnome staroarmenskom (naziva se još i *grabar*) sačuvani su prijevodi hagiografskih djela s bizantskog grčkog i sirskoga (*Povijest Fausta Bizantinca*, *Himne sv. Efrema*), te nešto izvorne književnosti (npr. armenska povijest Mojsija Korenskoga, ili djela Eznika Kohbacija). Armenski je pretrpio golem utjecaj iranskih jezika, te su ga dugo i smatrali iranskim jezikom. Da se radi o samostalnoj grani ie. jezika dokazao je njemački lingvist Heinrich Hübschmann sedamdesetih godina 19. stoljeća.

8. Toharski jezici otkriveni su na spomenicima pronađenim u Kineskom Turkestanu početkom 20. stoljeća. Njihovu su pripadnost indoeuropskoj

jezičnoj porodici (i samostalan položaj unutar nje) dokazali Emil Sieg i Wilhelm Siegling 1911. Postoje dva toharska jezika, koji se konvencionalno nazivaju toharskim A i toharskim B (koji se još naziva i *kučanskim* po oazi u kojoj su mu pronađeni spomenici). Na toharskim jezicima sačuvani su prijevodi budističkih spisa (sa sanskrta), gospodarstveni zapisi (toharski jezici govorili su se u području kojim je prolazio Svileni put), a na toharskom A ima i nešto izvornoga pjesništva. Sačuvani spomenici potječu iz 1. tisućljeća n. e.; oba su toharska jezika izumrla prije godine 1000.

9. Baltoslavenski jezici; baltoslavenski se jezici dijele na baltijsku i slavensku granu³. Slavenski su jezici posvjedočeni od 9. stoljeća, kada su braća Konstantin i Metod i njihovi učenici zasnovali slavensku pismenost prevevši svete spise, te izmislivši dva slavenska pisma: glagoljicu i ćirilicu. Jezik prvih prijevoda svetih spisa na slavenski naziva se *staroslavenskim*⁴; u dijalekatskom smislu staroslavenski je blizak dijalektima iz kojih su se razvili makedonski i bugarski jezik. Staroslavenski su tekstovi pisani glagoljicom (*Marijinsko evanđelje*, *Zografsko evanđelje*, *Assemanijev izbornik*, *Sinajski psalterij*, *Kijevski listići*) i ćirilicom (*Savina knjiga*, *Ostromirovo evanđelje*, *Suprasaljski zbornik*). U osnovi oni odražavaju jezik 9. stoljeća, premda su sačuvani u kasnijim rukopisima koji odaju tragove utjecaja drugih slavenskih jezika. Slavenski se jezici dijele na istočnojužnoslavenske (bugarski, makedonski, staroslavenski), zapadnojužnoslavenske (slovenski i kompleks hrvatskoga, srpskoga, bošnjačkoga i crnogorskoga), istočnoslavenske (ruski, ukrajinski i bjeloruski), te zapadnoslavenske: češki, slovački, poljski, kašupski, slovinski, polapski, gornjolужиčki i donjolужиčki te rusinski, kao osobit slučaj slovačkoga dijalekta koji je naknadno pretrpio jak utjecaj ukrajinskoga.

Baltijski jezici dijele se na zapadnobaltijske (*staropruski* i nedavno otkriveni *jatvinški*) i istočnobaltijske (*litavski* i *latvijski*). Staropruski je posvjedočen od 14. stoljeća (*Elbinški rječnik*), ali je već krajem 17. stoljeća izumro. Ukupno je sačuvano pet jezičnih spomenika pruskoga jezika: *Elbinški rječnik*, *Rječnik Simona Grunaua* (poč. 16. st.), *Prvi* i *Drugi katekizam* (oba iz 1545), te *Lutherov Enchiridion* u prijevodu Abela Willa (1561). Jatvinški je poznat samo iz jednog jatvinško–poljskog rječnika (tzv. Poganski govori iz Narewa), koji je sačuvan samo u suvremenom prijepisu. Litavski i latvijski posvjedočeni su tek od 16. stoljeća (*Dzukijske molitve* i *Mažvydasova* djela na litavskome), ali su zbog izuzetne arhaičnosti vrlo važni za poredbenu gramatiku. Suvremeni je litavski podije-

3 Alternativna je podjela na istočnobaltijski, zapadnobaltijski i slavenski, kao samo jednu od grana baltoslavenskih jezika ravnopravnu ostalim dvjema, v. Matasović 1994a.

4 U francuskoj tradiciji uobičajen je naziv *općeslavenski* (*le slave commun*), a u bugarskoj i njemačkoj *starobugarski*.

ljen na dvije skupine dijalekata, *žemaitiske* i *aukštaitiske*; na temelju potonjih se razvio književni litavski jezik.

10. Albanski se jezik po svoj prilici razvio iz ilirskoga, koji je nažalost posvjedočen samo glosama i onomastičkim podacima. Albansko je ime zabilježeno u Antici, kad se odnosilo na razmjerno malo pleme u današnjoj Albaniji, a potom tek u 11. stoljeću. Prve albanske glose zabilježene su u 14. stoljeću, a kratki tekstovi tijekom 15. st. (formula za krštenje iz 1462., rječnik A. von Harffa iz 1496.), no prvi veći tekstovi posvjedočeni su tek u 16. stoljeću (*Meshari* »Misal« Gjona Buzukua iz 1555., *Dottrina cristiana* L. Matrange iz 1592.). Premda stoljećima u doticaju s jezicima europske civilizacije (brojne su posuđenice iz latinskoga, ali i grčkog jezika), albanski je među posljednjim europskim jezicima stekao vlastitu pismenost. Danas postoje dva prilično različita dijalekta: *gegijski* na sjeveru Albanije i na Kosovu, i *toskijski* na jugu, na osnovi kojega je izgrađen i standardni jezik.

11. Fragmentarno posvjedočeni indoeuropski jezici; velik broj ie. jezika posvjedočen je samo malobrojnim natpisima, posuđenicama u drugim jezicima ili onomastičkom građom. Za neke pripadnost ie. porodici nije posve sigurna, a o dijalekatskim odnosima prema drugim ie. jezicima može se samo nagađati. Sa zapada prema istoku u fragmentarno posvjedočene jezike ubrajamo *luzitanski*, jezik koji se govorio u današnjem Portugalu prije romanizacije; neki lingvisti predrimskim indoeuropskim jezikom smatraju i tzv. *asturijski* u središnjoj Španjolskoj, jezik posvjedočen uglavnom onomastički. U jugoistočnoj Španjolskoj govorio se prije rimskih osvajanja neindoeuropski *tartesanski*. Neindoeuropski je zacijelo bio i *piktski*, jezik koji se govorio u Škotskoj i Irskoj u ranom srednjem vijeku. Tu je zatim jezik koji je u literaturi poznat kao tzv. »sjeverozapadni blok«, područje u današnjim zemljama Beneluxa gdje se govorio ie. jezik različit od germanskoga i keltskoga, posvjedočen u toponimiji.

U našim krajevima posebno je zanimljivo pitanje ilirskoga jezika ili jezikā. Budući da na području od Istre do južne Albanije nisu pronađeni tekstovi na jezicima koji su se ondje govorili prije grčkoga i latinskoga, o jezičnoj situaciji u tom području možemo prosuđivati samo na osnovi onomastike. Novija istraživanja antroponimije Ilirika pokazala su da nema jedinstvenoga iliričkoga *imenskoga područja*, što bi moglo upućivati na zaključak da su se između Istre i Epira govorili različiti jezici: *histski*, *liburnski*, *delmato-panonski* i *ilirski* u pravom smislu (na području povijesne države Ilira).

U području današnje Rumunjske i sjeverne Bugarske govorilo se *dačkim*, a južno od njega srodnim, ali različitim *tračkim* jezikom, od kojega je ostalo i nekoliko natpisa. U dolini Vardara uglavnom onomastički su po-

svjedočeni *macedonski* i *peonski*. Macedonski neki lingvisti smatraju grčkim dijalektom, no vjerojatnije je da je to bio samostalan indoeuropski jezik. U Maloj Aziji razmjerno je velikim brojem natpisa posvjedočen *frigijski*, čiji spomenici se protežu od sredine 1. tisućljeća pr. Kr. do prvih stoljeća nove ere. *Sidetski* i *pisidijski* u Maloj Aziji vjerojatno su bili anatolijski jezici ili dijalekti. Indoeuropskim jezikom neki istraživači smatraju i *pelazgički*, jezik prastanovnika Grčke poznat iz posuđenica u grčkome i iz toponimije.

O fragmentarno posvjedočenim ie. jezicima drevne Italije (*venetski*, *sjevernopicenski*, *ligurski*, *mesapski*, itd.) bit će riječi poslije (§8).

ITALSKO–KELTSKA HIPOTEZA

§6 Teza o osobitoj dijalekatskoj bliskosti italskih i keltskih jezika — i, u skladu s time, o postojanju italsko–keltskoga prajezika — do šezdesetih godina 20. stoljeća bila je, moglo bi se reći, gotovo općeprihvaćena. Ona se oslanjala na niz izoglosa za koje se pretpostavljalo da su zajedničke samo italskim i keltskim jezicima:

- a) disimilacija *p...k^w > *k^w...k^w, usp. lat. *quīnque* »pet«, stir. *cóic* < ie. *penk^we;
- b) mediopasivni nastavci na *-r, usp. lat. *sequitur* »slijedi«, stir. *sechithir*;
- c) konjunktiv s formantom *-ā-, usp. lat. *canat* »pjeva« (konj.), stir.: *cana*;
- d) futur tvoren sufiksom -b-, usp. lat. *amābō* »voljet ću«, stir.: *léiciub* »pustit ću«;
- e) superlativ tvoren formantom *-smmo-, usp. lat. *-issimus*, stir. *-sam*;
- f) genitiv jednine o-osnova na -ī, lat. *uirī* »čovjeka«, stir. *fīr* < *wirī;
- g) leksičke podudarnosti, npr. lat. *nātrīx*: stir. *náthir* »vodena zmija«, lat. *salix*: stir. *sail* (gen. *sailech*) »vrba«, lat. *dē*: stir. *dī* »od, iz«, itd.

Pažljivo istraživanje⁵ svjedočanstava u prilog italsko–keltskoj hipotezi pokazalo je, međutim, da *gotovo uopće nema* izoglosa ograničenih isključivo na italske i keltske jezike.

5 Najveći korak u pobijanju italsko–keltske hipoteze učinio je Calvert Watkins u svojoj studiji Watkins 1966. Od starijih rasprava o tom problemu v. Porzig 1954: 98 i dalje; od novijih radova najbolji prikaz čitave problematike je članak Wolframa Eulera

ad a) Staroirski *deac* »deset« (u složenim brojevima od 11 do 19) dolazi od ie. **dwey-penk^we* »2×5« s pravilnim keltskim nestankom *p, umjesto očekivanoga prelaska *p > **k^w* > stir. *c*; to pokazuje da se u keltskom asimilacija nije dogodila beziznimno kao u italskome; pored toga, radi se o tako jednostavnom fonetskom procesu da je vrlo vjerojatno da su se keltska i italska asimilacija dogodile neovisno, usp. obrnutu asimilaciju u germanskom, ie. **penk^we* »5« > got. *fimf*.

ad b) Mediopasivni su nastavci s formantom *-*r* indoeuropkoga postanja, a ne zajednička italsko-keltska inovacija; mediopasiv s tim formantom imaju i anatolijski i toharski jezici, te frigijski.

ad c) Staroirski ā-konjunktiv najuvjerljivije se izvodi iz sigmatskoga konjunktiva (deziderativa) glagolskih osnova na ā: prakeltski *mārāseti »veliča« > *mārāeti > *mārāti > stir. *móraid*. U latinskom⁶ takvo izvođenje nije moguće, jer *s između samoglasnika ne bi ispalo kao u keltskom, već bi rotacizmom prešlo u *r*. Vjerojatnije usporednice latinski ā-konjunktiv pronalazi u toharskim jezicima, gdje *ā također funkcionira kao modalni sufiks (toh. *A kalkam* »išao bih«).

ad d) Glasovno povezivanje lat. *b* i stir. *b/f* vrlo je neuvjerljivo; u staroirskom *f* u sredini riječi dolazi od ie. *w, a u latinskom od ie. **b^h*. Štoviše, *b*-futer nije općeitski, jer nije posvjedočen u oskičko-umbrijskom. Staroirski se futur pak može uvjerljivo izvesti i iz deziderativnoga formanta *-*sw-* (Watkins 1966a).

ad e) Formant za najčešću tvorbu superlativa u italskom i keltskom valja rekonstruirati kao *-*ism-Ho* (§139) što je složeni sufiks nastao aglutinacijom nekoliko elemenata. Sličan složeni sufiks za komparativ dijele i grčki i germanski (§139), pa ipak nitko ne govori o grčko-germanskom prajeziku.

ad f) Genitiv jednine *o*-osnova na *-*ī* nije ni općeitski (nema ga u faliskikom i oskičko-umbrijskom), a kamoli italsko-keltski. Štoviše, i u latinskom se taj nastavak proširio razmjerno kasno, o čemu svjedoči nastavak *-osio* za g. jd. na arhajskom natpisu *Lapis Satricanus*. Među keltskim jezicima, nastavak *-ī* nije posvjedočen u keltiberskome, ali je zato posvjedočen i izvan keltskoga, npr. u venetskom, toharskom i mesapskom.

ad g) Što se leksičkih izglosa tiče, prema Walteru Porzigu (1954) više je riječi zajedničko italskim i germanskim nego italskim i keltskim jezicima; među njima su i neke posve obične riječi koje se rijetko posuđuju, npr. lat.

(1994); kao suvremen pokušaj »rehabilitacije« italsko-keltske hipoteze treba spomenuti članak Frederika Kortlandta (Kortlandt 1981).

6 O lat. ā-konjunktivu v. Oettinger 1984.

caput »glava« = steng. *heafod*, lat. *collus, collum* »vrat« = got. *hals*, lat. *tacēre* »šutjeti« = got. *bahan*, lat. *uermis* »crv« = got. *wurm*. Neke leksičke izoglose povezuju italski, germanski i keltski, što po mojem mišljenju samo potvrđuje da su ti jezici pripadali grupi *zapadnoindoeuropskih dijalekata* u koju se po svoj prilici svrstavao i venetski, usp. lat. *uāstus* »pust, prazan« = stir. *fás*, stvnj. *wuosti*, lat. *uerū* »ražanj« = stir. *bir* = got. *qairu* »kolac«, lat. *uātēs* »pjesnik, prorok« = stir. *fáith* = steng. *wōþ–bora*, itd.

Leksičke izoglose postoje i između italskih i baltoslavenskih jezika (v. npr. Safarewicz 1976). Radi se u najvećoj mjeri o riječima koje se svrstavaju u poljodjelsku terminologiju, te ih vjerojatno treba tumačiti kao rezultat jezičnih dodira (posuđivanja) u pretpovijesnom razdoblju, usp. lat. *secūris* »sjekira« = stsl. *sekyra*, lat. *alnus* »joha« = lit. *alksnis*, lat. *mūscus* »mah« = stsl. *mǫxъ*.

Iz svega toga zaključujem da italsko–keltskoga prajezika nikada nije bilo, te da su italski i keltski samostalne grane ie. jezične porodice⁷. *Quod erat demonstrandum*.

PROBLEM ITALSKOGA JEZIČNOG JEDINSTVA

§7 Premda sam do sada često govorio o italskim jezicima, njihova genetska jedinstvenost nije nipošto samorazumljiva. Dok neki istraživači vjeruju da su italski jezici samo jedna grana ie. jezične porodice, poput indoiranskih ili baltoslavenskih jezika, drugi — osobito talijanska škola predvođena Devotom⁸ — izražava mišljenje da su sličnosti među italskim jezicima nastale uslijed intenzivnih jezičnih dodira na tlu Italije. Iz prethodne genetske klasifikacije ie. jezika vidljivo je da ja prihvaćam prvu hipotezu. Ona se po mojem mišljenju temelji na sljedećim argumentima:

1) Sličnosti nastale jezičnim kontaktima očituju se ponajprije u rječniku, kako nas poučava slučaj balkanskog jezičnog saveza. Među italskim jezicima nedvojbeno postoji velik broj zajedničkih riječi koje svjedoče o njihovim intenzivnim kontaktima. Međutim, tezu o genetskom zajedništvu italskih jezika ne oslanjamo na *leksičke*, već na *gramatičke* izoglose. Štoviše, na području rječnika vrlo su izrazite *razlike* među italskim jezicima.

7 *Under these circumstances of both formal and functional disparity, we are led to the unavoidable conclusion that Italo–Celtic unity is a myth* »Pod tim okolnostima formalne i funkcionalne različitosti, dovedeni smo do zaključka da je italsko–keltsko jedinstvo mit« (Watkins 1966: 43). O italsko–keltskoj hipotezi v. i monografiju Frederika Kortlandta (Kortlandt 2006) i prikaz Petera Schrijvera (2006).

8 Usp. Devoto 1983; u genetsku jedinstvenost italskih jezika prvi je ozbiljno posumnjao Alois Walde u svom rektorskom govoru na insbruškom sveučilištu 1917. Za diskusiju o genetskom statusu italskih jezika v. Beeler 1966 i Campanile 1968.

Tako, naprimjer, umbrijski čuva indoeuropski heterokliton *utur* »voda« (usp. het. *watar*), koji je u latinskom zamijenjen imenicom *aqua*; na sličan način, latinski i umbrijski očuvali su različite ie. riječi za »vatru«: u latinskom to je *ignis* (usp. skr. *agni-*), a u umbrijskom *pir* (usp. gr. $\pi\rho\rho$).

2) Fonoloških izoglosa koje predstavljaju zajedničke inovacije među italjskim jezicima nema mnogo, ali među njima je djelomice moguće uspostaviti kronološki redosljed. Štoviše, te fonološke izoglose čine *snop*, odnosno svojstvene su svim italjskim jezicima i samo njima: u svim italjskim jezicima ie. aspirirani okluzivi prelaze u bezvučne frikative na početku riječi, a potom praitalsko *b prelazi u *f-*, usp. ie. **d^heh₁-* »činiti« > lat. *faciō*, osk. *fakiiad*, umb. *fačia*. Indoeuropski slogotvorni *r i *l u obje su grane italjskoga dali *or*, *ol* (usp. umb. *pepurkurent* = lat. *poposcerint* »zamoliše« < ie. **peprk'-sk'-*), što se moralo dogoditi prije ispadanja laringala, koji sa slogovnim sonantima daju *ā*, usp. lat. *grātus* »zahvalan«: osk. *brateis* < **g^wrHto-*. U obje je grane italjskoga prevladao jak inicijalni naglasak, što se zacijelo dogodilo prije *sinkope*, ispadanja samoglasnika u nenaglašenim slogovima u sredini riječi.

3) Jezičnim kontaktima posuđuju se iz jezika u jezik katkad izolirani gramatički morfemi (afiksi i nastavci), ali nikada čitave paradigme. Među italjskim jezicima najizrazitije su podudarnosti upravo u gramatičkim paradigmama konjugacije i deklinacije. U obje su se grane italjskoga stopili u istu paradigmu ie. perfekt i aorist, a deklinacije su se rasporedile u pet klasa, pri čemu je došlo do djelomičnoga miješanja konsonantskih i i-osnova. U deklinaciji, karakteristično je za sve italjske jezike proširenje nastavka za abl. jd. o-osnova (*-ed) na sve samoglasničke osnove; gerundiv tvoren formantom *-nd- (lat. *operandam* = osk. *úpsannam*) i imperfekt tvoren sufiksom *-fā- također su općeitaski i samo italjski. Nastanak toga praitalskog imperfekta morao je prethoditi nastanku konjunktiva imperfekta tvorenoga formantom *-sē- (lat. *amāret*, osk. *fusíd* »forēt«), koji je također samo italjski.

4) Postojanje razlika među italjskim jezicima ne može se poricati, no ono po sebi ništa ne dokazuje. Te su razlike većinom takve da su mogle nastati razmjerno kasno, dugo nakon raspada praitalskoga jezika. Različiti odraz ie. labiovelara (očuvani su u latinsko-faliskičkom, a prelaze u labijale u oskičko-umbrijskom) fonološki je posve trivijalna razlika, jer se, primjerice, i grčki dijalekti razlikuju prema tome odrazu. U morfologiji, nastanak b-futura u latinskom i faliskičkom (futuri 1. i 2. konjugacije tipa *amābō*, *monēbō*) dogodio se kasno, tek pošto su iz jezika počeli nestajati s-futur i konjunktiv očuvani u arhajskom latinskom (*faxō*, *faxim*). U oskičko-umbrijskom, s druge strane, s-futur je očuvan, te u jeziku nije nastala potreba za inovacijom. Perfekatske tvorbe na *-l-* i *-ns-* u um-

brijskom doduše nisu posvjedočene u latinskom, ali im također nema usporednice niti u oskičkom, gdje nalazimo perfekte s formantom *-tt-*; to pokazuje da te inovacije nisu pra-oskičko-umbrijske, već da su nastale u oskičkom i umbrijskom neovisno. Naposljetku, genitiv na *-ī* (*lupus, lupī*) koji postoji u latinskom nije posvjedočen u oskičko-umbrijskom, ali nema ga ni u faliskičkom; odatle slijedi da je latinski u tom pogledu inovirao razmjerno kasno, što samo potvrđuje otkriće starolatinskoga natpisa *Lapis Satricanus* na kojemu je posvjedočen nastavak za genitiv jednine o-osnova *-osio*, koji je općeindoeuropski (skr. *-asya*, gr. hom. *-οιο*).

5) Neke sličnosti među italskim jezicima nedvojbeno su rezultat međusobnih utjecaja; to se prije svega odnosi na konvergenciju fonoloških sustava prema zajedničkom tipu, koji dijele i neki neindoeuropski jezici Italije (npr. etruščanski), te na neke pojave u sintaksi italskih jezika. Neke su glasovne promjene nesumnjivo nastale neovisno u obje grane italskih jezika, naprimjer rotacizam, prelazak *s* u *z*, odnosno *r*, između samoglasnika, što se u latinskom dogodilo u povijesno, a u oskičko-umbrijskom u pretpovijesno doba. Stoga osim o italskim jezicima kao genetskoj zajednici ima smisla govoriti i o *staroitalskome jezičnom savezu*, koji osim italskih jezika uključuje i druge jezike drevne Italije.

6) Narav izoglosa zajedničkih italskim jezicima upućuje na zaključak da se praitalski jezik govorio vrlo rano, zacijelo ne dugo nakon raspada ie. jezične zajednice⁹. U tom je smislu »praitalski« različit lingvistička veličina od »prakeltskoga« ili »pragermanskoga«, jer se radi o puno starijem prajeziku. Italski su jezici potomci jezika jednoga od prvih valova Indoeuroljana, koji je kao takav ostao očuvan jedino na Apeninskom poluotoku, budući da su ga kasniji valovi Kelta i Germana mimoišli.

Naposljetku, za problem genetske supklasifikacije italskih jezika najvažniji je odgovor na sljedeće pitanje: Postoji li među indoeuropskim jezicima takva skupina jezika za koju bi se moglo pokazati da je genetski bliža oskičko-umbrijskom ili latinsko-faliskičkom nego što su te dvije skupine jezika međusobno bliske? Sve dok je odgovor na to pitanje negativan, mislim da je vjerovanje u italsku granu ie. jezične porodice opravdano.

9 *The hypothetical »Proto-Italic« of 1500 B.C. can, in very many respects, have been little differentiated from Proto-Indo-European »Hipotetski 'praitalski' iz 1500 pr. Kr. mogao se, s obzirom na mnogo toga, vrlo malo razlikovati od indoeuropskoga prajezika« (Beeler 1966: 56). O rekonstrukciji praitalskoga v. Meiser 2003 i Schrijver 2006.*

INDOEUROPSKI I NEINDOEUROPSKI JEZICI DREVNE ITALIJE

§8 Nije poznato kada su prvi govornici indoeuropskih jezika stigli na Apeninski poluotok, niti koje su jezike ondje zatekli. Zna se da je glavni pravac kojim su pristizali indoeuropski osvajači bio preko sjeveroistoka Italije i nizine rijeke Po prema jugu, no pomorski putovi preko Jadrana također su bili otvoreni etničkim migracijama kao i trgovini. Gotovo je sigurno da su govornici indoeuropskih jezika u Italiju stizali u nekoliko valova, koji se ponekad mogu i arheološki identificirati.

Suvremena arheološka literatura odaje popriličnu bespomoćnost glede pitanja indoeuropeizacije Italije (v. Mallory 1989: 86–95). Kultura Rinaldone (od otprilike 2700. pr. Kr.), koja ima neka obilježja koja se pripisuju Indoeuroljanima, pojavljuje se upravo u području gdje se poslije govorio neindoeuropski etruščanski. Kultura Villanova (od otprilike 1000. pr. Kr.), s druge strane, obuhvaća čitavu Italiju i pokazuje kulturnu homogenost poluotoka u doba kada je on sigurno bio lingvistički posve nehomogen.

U 3. st. pr. Kr., neposredno prije ekspanzije Rima, u Italiji pronalazimo sljedeće jezike¹⁰. Na sjeveroistoku, u današnjoj pokrajini Veneto, govorio se *venetski* jezik. Na venetskom je očuvano sasvim dovoljno kratkih natpisa da potakne zbrku oko genetske klasifikacije toga jezika, ali premalo da bi se taj problem mogao definitivno riješiti. Neki lingvisti smatraju venetski italiskim jezikom zbog toga što se u njemu aspirirani okluzivi odražavaju kao frikativi na početku riječi, a kao zvučni okluzivi u sredini riječi, kao u latinskome (usp. ven. *vhraterei* »bratu«, lat. *frātrī*, ven. *louderobos* »djeci«, lat. *liberīs*); s druge strane, postoje i izoglose koje venetski povezuju s germanskim jezicima (usp. ak. sg. osobne zamjenice 1. l. jd. *mexo*: got. *mik*). Na krajnjem sjeveru Italije, u Alpama, govorio se *retski*, koji većina istraživača smatra neindoeuropskim jezikom, možda srodnim etruščanskomu (v. dolje). Na susjednom području sačuvani su i spomenici *lepontijskoga*, jezika za koji je sedamdesetih godina 20. st. definitivno dokazano da pripada keltskoj grani ie. jezika. Najstariji spomenici lepontijskoga sežu u 6. st. pr. Kr., te stoga predstavljaju najstarije tekstove na nekom keltskom jeziku. Južnije, u dolini rijeke Po, govorio se *galski*; Gali su u Italiju stigli početkom 4. st. pr. Kr., kada su zauzeli i Rim, no u sjevernoj Italiji uvijek su ostali tanak sloj vojne aristokracije prije negoli većinsko stanovništvo. Na galskom je u Italiji očuvano nekoliko natpisa, od

¹⁰ Gotovo svi su se jezici drevne Italije pisali blisko srodnim pismima, postalima od grčkoga alfabeta. Grčko su pismo (zapadnoga tipa, u kojem grafem X stoji za [ks], a ne za [kh], kao u istočnim varijantama) u Italiju donijeli kolonisti s Eubeje, koji su se oko 720. pr. Kr. naselili u blizini Cumae.

kojih su neki dvojezični (npr. *Bilingva iz Vercellija*). Iz galskoga su u latinski posuđeni neki izrazi vojne i kolarske terminologije (npr. *carrus*, *petorritum* »kola«, možda i *gladius* »mač«).

U ligurskom se zaljevu (oko današnje Genove) govorio *ligurski*. Taj nam jezik nije ostavio natpisa, pa se o njemu može zaključivati samo na osnovi onomastike. Horonimi kao (*mons*) *Porcobera*, (*mons*) *Berigiema* dozvoljavaju da se i ligurski smatra indoeuropskim jezikom¹¹. Južno od ligurskoga veliko je područje *etruščanskoga*, jezika drevne kulture koji je na latinski izvršio utjecaj usporediv jedino s utjecajem grčkoga. Središte etruščanskoga područja današnja je talijanska pokrajina Toscana, koja je po tom antičkom narodu dobila ime¹²; kasnijom kolonizacijom etruščanski se proširio i na jug, osobito na područje plodne Campanije. O podrijetlu Etruščana i njihova jezika još u antičkom razdoblju postojale su različite teorije. Dok su ih jedni smatrali došljacima iz Male Azije¹³, drugi su isticali autohtonost etruščanskoga naroda u Italiji¹⁴. Obje su teorije prisutne i u suvremenom jezikoslovlju. Na ispravnost maloazijske teorije o podrijetlu Etruščana kao da ukazuje jezik *Stele s Lemna*, jezičnoga spomenika nadenog na otoku Lemnu blizu maloazijske obale, koji izgleda kao arhajski oblik etruščanskoga. Etruščanski jezik dosta je dobro poznat s razmjerno velikoga broja natpisa i tekstova, od kojih se najdulji čuva u Zagrebu (tzv. *Liber linteus Zagrabiensis*). Premda neki lingvisti ističu anatolijske elemente u etruščanskom jeziku, vjerojatno je još uvijek najsigurnije tvrditi da je to neindoeuropski jezik bez poznatih genetskih srodnika.

Za duge etruščanske vladavine Rimom, u latinski su iz etruščanskoga dospjele mnogobrojne posuđenice; sigurno su etruščanskoga podrijetla lat. *histriō* »glumac«, *spurius* »kopile«, *lanista* »zapovjednik gladijatora«, a i neke su grčke riječi u latinski dospjele kroz etruščansko posredovanje, npr. *persōna* »glumačka maska« << gr. *πρόσωπον* »lice«. Međutim, precizan popis etruščanskih posuđenica nemoguće je utvrditi zbog toga što je etruščanski još uvijek preslabo poznat¹⁵.

11 O mogućem preditalskom indoeuropskom supstratu u Italiji v. Schmid 1985, gdje se takav supstratni jezik (ili jezici) pretpostavlja na osnovi hidronimije.

12 Rimljani su Etruščane nazivali *Tusci*.

13 Usp. Herodot, I 94.

14 V. Dionizije Halikarnašanin, I 30.

15 Usp. Stolz, Debrunner & Schmid 1966: 59, *Wir wissen zu wenig von der etruskischen Sprache, um etwa ein Verzeichnis der etruskischen Lehnwörter im Lateinischen aufstellen zu können*. »Znamo premalo o etruščanskom jeziku da bismo, naprimjer, mogli sastaviti popis etruščanskih posuđenica u latinskome.« Takav popis etruščanskih riječi sačuvanih u latinskome predstavlja knjiga Gertraud Breyer (1993).

U Apuliji, nasuprot albanskoj i crnogorskoj jadranskoj obali, govorio se *mesapski*, koji su mnogi lingvisti smatrali ilirskim dijalektom. Premda je posve moguće da su govornici mesapskoga u Italiju stigli morem iz Ilirika, usporedba mesapskoga i ilirskoga usporedba je jezika o kojem se zna vrlo malo s jezikom o kojem se ne zna (gotovo) ništa. Na mesapskom je sačuvano tristotinjak kratkih natpisa, koji su u velikom broju slučajeva slabo čitljivi, te nekoliko glosa. U toj građi može se uočiti da mesapski neki elementi povezuju s italiskim i keltskim jezicima (npr. genitiv jednine na *-i*, dativ množine s nastavkom *-bas*), a neki svoje usporednice pronalaze u albanskome (npr. prelazak ie. *o u *a* koji nije karakterističan za druge jezike drevne Italije).

Na *južnopicenskom* jeziku, koji se govorio u Picenumu na jadranskoj obali, sačuvano je nekoliko natpisa koji se svrstavaju u najstarije spomenike pismenosti u Italiji (potječu iz 7. st. pr. Kr.). Jezik je tih natpisa indoeuropski, ali zacijelo neitalski (premda ima i mišljenja da se radi o arhaičnoj formi umbrijskoga); na *sjevernopicenskome* je također sačuvano nekoliko natpisa, od kojih je najvažnija *Stela iz Novilare*; taj je jezik najvjerojatnije neindoeuropski. Područje sjevernoga Picenuma i arheološki znatno odudara od čitavoga ostatka drevne Italije, prije svega zbog dugotrajnog zadržavanja neolitske kulture.

Na Siciliji su se, uz grčki i feničanski, govorila dva jezika čiji su nam kratki spomenici očuvani; na istoku je bilo područje *sikulskoga*, indoeuropskoga jezika koji neki smatraju vrlo bliskim italiskim jezicima (osobito latinskomu)¹⁶, dok se na zapadu otoka govorio *elimijski*, po svoj prilici neindoeuropski jezik. Linija razgraničenja tih dvaju antičkih jezika i danas se očituje kao granica dvaju talijanskih dijalekata koji se govore na Siciliji (usp. Solta 1974: 43). Na Sardiniji je iz onomastike jedva poznat *protosardski*, o kojem se može reći jedino to da je vjerojatno bio neindoeuropski.

Kontakti latinskoga i grčkoga jezika bili su vrlo intenzivni i dugotrajni. Grci su svoje kolonije osnivali u čitavoj južnoj Italiji i na Siciliji (tzv. *Magna Graecia*). Posuđenice iz grčkoga pronalazimo već na najstarijim latinskim spomenicima, npr. *triumpe* (vokativ) << gr. *θρίαμβος* »svečana povorka« u *Carmen Arvale*. Većina je najstarijih posuđenica u latinski dospjela iz dorskih grčkih dijalekata, koji su prevladavali na jugu Italije, npr. *māchina* »stroj« od dor. *μᾶχανά* (at. *μηχανή*); te su najstarije posuđenice pretrpjele brojne glasovne promjene karakteristične za latinski, te stoga pružaju vrijedne podatke za njihovu dataciju.

16 Usp. Devoto 1983.

Za razliku od ostalih spomenutih jezika, latinski nikada nije u potpunosti istisnuo grčki iz Italije. Nakon osvajanja Grčke sredinom 2. st. pr. Kr., u Rim je pristiglo mnoštvo grčkih robova, zarobljenika i talaca, od kojih su neki učinili mnogo za latinsku književnost i rimsku kulturu (npr. Livije Andronik, Polibije, Seksto Empirik, itd.). Od toga je razdoblja grčki jezik obrazovanih slojeva u Rimu, i uživa jednak prestiž kao i latinski, tako da je čak i jedan car (Marko Aurelije) svoja djela sastavljao na njemu. U isto vrijeme, grčkim su govorili i niži slojevi Rima i rimske države, zbog brojnih trgovaca, robova i doseljenika iz Grčke. To je vidljivo iz brojnih natpisa na grčkome u Rimu i u zapadnom dijelu Carstva, ali i iz riječi koje su iz grčkoga dospjele u romanske jezike, a nema ih u latinskome, npr. tal. *zio* »stric« << gr. *ῥεῖος*, fr. *pierre* »kamen« < gr. *πέτρα*, sufiks *-essa* u imenica ženskog roda u talijanskome i *-esse* u francuskome (gr. *-ισσα*) itd.

Nasuprot tomu, kontakti latinskoga i *feničkoga* (penskoga) bili su minimalni, usprkos nekoliko stoljeća zajedničke povijesti. Poput grčkoga na istoku Sicilije, fenički je u trećem stoljeću pr. Kr. zacijelo bio *lingua franca* na zapadu otoka. Premda su odnosi Rimljana i Feničana bili i trgovački, a ne samo vojni, iz feničkoga ima u latinskome zanemarivo malo posuđenica; pozdrav *auē* jedna je od njih.

IZVORI ZA PROUČAVANJE POVIJESTI LATINSKOGA

§9 Poredbeni lingvist mora proučavajući historijsku gramatiku latinskoga osobitu pažnju posvetiti vjerodostojnosti izvora. Najpouzdaniji izvori jezične građe su oni koji odražavaju govorni jezik razdoblja u kojem su nastali, a to su obično spomenici uklesani u kamenu ili kakvom metalu. Pri njihovoj prosudbi valja se osloniti na sud epigrafičara za točno čitanje i arheologa za dataciju. Manje su pouzdani tekstovi prenošeni rukopisima, osobito stoga što je vrlo malo latinskih rukopisa koji potječu iz antičkoga razdoblja; većina sačuvanih latinskih rukopisa na ovaj ili onaj način potječe iz skriptorija koje je osnovao Karlo Veliki u 9. stoljeću. Prepisivanjem su znatno izmijenjeni i iskvareni starolatinski tekstovi koje prepisivači nisu dobro razumjeli. Lingvist se u svojim prosudbama takvih izvora mora osloniti na mjerodavno mišljenje paleografa i filologa.

Manje su važan izvor za proučavanje povijesti latinskoga odrazi latinskih riječi u romanskim jezicima; međutim, odrazi u romanskim jezicima ponekad su jedini izvor iz kojega je moguće za neku latinsku riječ utvrditi da li je sadržavala dug ili kratak samoglasnik; naprimjer, lat. *dictus* i *scriptus* u pjesništvu se jednako skandiraju, te jedino razlika između tal. *detto* i *scritto* pokazuje da je prva riječ imala kratko, a druga dugo *i*. S druge strane, valja imati na umu i činjenicu da je latinski utjecao na književne romanske jezike tijekom čitave njihove povijesti; stoga, primjerice, u talijanskom pronalazimo i učenu posuđenicu iz latinskoga *ditto*, koja ne odražava pravilan glasovni razvoj. Slične podatke o latinskim riječima mogu pružiti i latinske posuđenice u drugim jezicima; naprimjer, Cezarovo ime posuđeno je u germanski u doba kad se *Caesar* još izgovaralo s /ay/ u prvom slogu, o čemu svjedoči i današnja njemačka riječ *Kaiser* »car«.

Naposljetku, u istraživanju povijesti latinskoga valja uzeti u obzir i ono što su rimski filolozi napisali o svojem jeziku. U djelima Varona, Cicero-
na, Festa, Kvintilijana, Servija i drugih sačuvani su komentari o izgovoru, oblicima, arhaičnim i rijetko upotrebljavanim riječima i mnogi drugi

podaci važni za povijesnu lingvistiku; i njih, međutim, valja uzeti *cum grano salis*, jer mišljenja antičkih autora o jeziku često više odražavaju pedanteriju profesionalnih izmišljača pravila negoli jezične činjenice; uostalom, i s mišljenjima suvremenih lingvista stvari slično stoje.

NAJSTARIJI SPOMENICI LATINSKOGA JEZIKA

§10 Za razliku od grčkoga, koji je od početka svoje povijesti posvjedočen velikim brojem natpisa na različitim dijalektima i lokalnim govorima, latinski su arhajski natpisi malobrojni i vrlo nam malo govore o dijalektalnim obilježjima jezika. Za razliku od grčke književnosti, koja je na samom početku predstavljena golemim remek–djelima Homera i Hesioda, počeci su latinske književnosti skromni i fragmentarno očuvani, budući da ih je kasnija dominacija helenističke učenosti učinila nezanimljivima obrazovanim Rimljanima. Međutim, proučavanje oskudnih ostataka pretklasičnoga jezika odaje neobično veliku razliku između najstarijih tekstova, nastalih do početka četvrtoga stoljeća pr. Kr., i svih tekstova nastalih poslije toga. Razlika je tako velika da je povjesničar latinskoga jezika Giacomo Devoto čak ustvrdio: *il latino si è svolto più rapidamente, ed è mutato più profondamente, fra il 500 e il 350 a. C. che dal 350 a. C. al 1950. d. C.* »latinski se brže razvio i dublje promijenio između 500. pr. Kr. i 350. pr. Kr. nego između 350. pr. Kr. i 1950. p. Kr.« (Devoto 1964: 18). Premda možda pretjeran, ovaj sud upućuje na važnu činjenicu povijesti latinskoga, koja mora naći svoj odraz i u periodizaciji: *starolatinским* ćemo nazivati jezik pretklasičnog razdoblja, dakle od početaka latinske pismenosti do, otprilike, početka 1. st. p. Kr., a *arhajskim* latinskim zvat ćemo samo jezik spomenika nastalih do otprilike 350. godine pr. Kr.¹⁷.

a) ARHAJSKI SPOMENICI

Najstarijim spomenikom latinskoga jezika dugo je smatrana *Fibula Praenestina*, navodno iz 7. st. pr. Kr. Na natpisu, koji glasi *Manios med fhefhaked Numasioi* (»Manije me je napravio za Numerija«) lingvisti su

---

17 Velike razlike u njihovu jeziku spram arhajskog razdoblja bili su svjesni i učeni ljudi 2. st. pr. Kr; o tome svjedoči Polibije (3. 22. 3): Τελικαύτη γὰρ ἡ διαφορὰ γέγονε τῆς διαλέκτου καὶ παρὰ Ῥωμαίοις τῆς νῦν πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὥστε τοὺς συνετωτάτους ἕνα μολὶς ἐξ ἐπιστάσεως διευκρινεῖν. »U Rimljana je nastala takva razlika između staroga i sadašnjeg jezika da i najmudriji neke stvari jedva razumiju nakon promišljanja.«

prepoznavali arhajske oblike latinskoga jezika: n. sg. o-osnova na *-os* umjesto klasičnoga *-us*, izostanak rotacizma i stariji nastavak za d. sg. u *Numasioi*, neobična reduplicirana tvorba perfekta glagola *faciō* u *fhefha-ke*, koju su neki pripisivali oskičko-umbrijskome. Međutim, arheološka istraživanja i kemijska analiza zlata na kojem je napisana pokazala su da je prenestinska fibula vjerojatno krivotvorina iz kasnoga 19. stoljeća, a ne izvorni spomenik arhajskoga latinskoga¹⁸. Naslov najstarijega latinskog natpisa stoga možda pripada *Duenosovu natpisu*. Riječ je o jezičnom spomeniku urezanom na posudi za piće iz 6. ili 7. st. pr. Kr.¹⁹ Tekst se sastoji od oko 125 slova pisanih bez razmaka među riječima, a budući da se radi o magijskom tekstu, smisao mu je prilično nejasan; početak toga teksta glasi *Iouesat deiuos qoi med mitat*²⁰ »Zaklinje bogove onaj tko me prodaje«. *Natpis s Foruma* (zvan i *Lapis Niger*) potječe iz sredine 6. st. prije Krista i samo djelimice je čitljiv. Oblici kao *quoi sakros esed kalatorem* svjedoče o arhaičnosti toga teksta, no on je za povijesno-poredbenu gramatiku latinskoga od male koristi. *Lapis Satricanus*, sedamdesetih godina pronađen u Satricumu nedaleko od Rima, također je iz 6. st. pr. Kr. Taj je spomenik važan zbog iznenađujućeg otkrića genitiva jednine o-osnova s nastavkom *-osio* (*Ualesiosio*, usp. klas. lat. *Ualerī*), do tada nepotvrđenoga u latinskome, ali dobro posvjedočenog u sanskrtu (*-asya*) i grčkom (hom. *-οιο*).²¹ Od ostalih arhajskih latinskih natpisa valja spomenuti *Natpis iz Lavinija*, važan zbog potvrde starolatinskih nastavaka za dativ jednine i množine (*Castorei Podlouqueique quorois* »Kastoru i Poluksu, Dioskurima«), teško čitljivi *Natpis iz Tivolija*, i nedavno pronađeni *Natpis na zdjeli iz Garigliana* (kraj 6. st.).

Neki su vrlo arhaični latinski tekstovi sačuvani u kasnijim prijepisima, što znatno otežava njihovu dataciju i interpretaciju. To se prije svega odnosi na *Carmen Arvale* i *Carmina Saliaria*, kultne pjesme dvaju svećeničkih redova. Izostanak rotacizma u *Carmen Arvale* (*Enos Lasēs iuuate* »pomozite nam, Lari«) pokazuje da je izvorni tekst morao biti sastavljen

18 Usp. Pfister 1983, Križman 1988; dok arheolozi smatraju gotovo dokazanim da fibula nije autentična, već krivotvorena koncem 19. st., lingvisti ne vjeruju da je navodni krivotvoritelj, njemački učenjak Helbig, mogao tako dobro rekonstruirati oblike i grafiju arhajskoga latinskoga jezika od kojih neki u doba objavljivanja fibule (1887) još nisu bili posvjedočeni na drugim spomenicima. Stoga je otvorena i mogućnost da je fibula krivotvorena, ali da je u nju urezan tekst s autentičnoga, ali izgubljenoga ili ukradenoga arhajskog latinskog spomenika.

19 Neki predlažu znatno kasniju dataciju toga spomenika, usp. Solta 1974: 69.

20 Glagola *mitāre* nema u klasičnom jeziku; u tumačenju te riječi slijedim Pisanija (1950).

21 O tom važnom starolatinskom spomeniku v. de Simone 1980, Prosdociami 1984, Lejeune 1989. Valja istaći da ima i mišljenja da taj tekst nije latinski; Robert Coleman (1986) pripisuje ga volščanskomu.

vrlo rano, prije 4. st. pr. Kr. Izvorni tekst *Zakona dvanaest ploča* (*Leges XII tabularum*) također je sastavljen u 4. st. pr. Kr. (prema nekima u 5. st. pr. Kr.), ali je u kasnijem prenošenju jezično moderniziran.

b) OSTALI STAROLATINSKI TEKSTOVI

Mlađi od svih do sada navedenih natpisa, ali ipak vrlo važni za najraniju povijest jezika, jesu natpisi na grobnicama Scipionā, važne rimske obitelji političara, koja je na vrhuncu moći bila u 3. st. pr. Kr. (v. Dodatak 1, B). Zbog precizne datacije i dobre očuvanosti vrlo je važan izvor za proučavanje pretklasičnoga jezika i *Senatus Consultum de Bacchanalibus*, u brončanu ploču uklesana odluka Senata iz 186. pr. Kr. (v. Dodatak 1, D).

Rukopisnim su posredovanjem do nas došli fragmenti najstarijih latinskih pjesnika: Grka Livija Andronika, prevodioca Odiseje na latinski, Gneja Nevija, autora *Punškoga rata* (*Bellum Poenicum*), najstarijega latinskoga epa, i Kvinta Enija, čiji su *Anali* prvi pokušaj prilagodbe heksametra latinskomu jeziku. Djela rimskih komediografa Plauta i Terencija znatno su većega opsega; osobito su Plautove komedije važne kao izvor podataka o pučkome jeziku Rima krajem 3. st. pr. Kr. Za razliku od epskih i tragičkih pjesnika poput Enija, Akcija i Pakuvija, čiji je jezik katkada umjetno arhaiziran kako bi djelovao uzvišenije, morfološki su arhaizmi poput konjunktiva–optativa *faxim* ili s–futura *faxō* kod Plauta gotovo uvijek autentični (v. Dodatak 1, E). S druge strane, dok kod starolatinskih epičara i tragičara ima vrlo malo posuđenica iz grčkoga, Plautov je jezik u tom pogledu manje purističan.

Grčke posuđenice u Plauta nisu samo učene riječi poput *philosophia* ili *mathēmatica*, za koje nije bilo latinskoga ekvivalenta, već i riječi govornog jezika poput *sycophanta* »klevetnik«, *thensaurus* »blago«, *machaera* »mač«, itd. Grčke riječi Plaut katkada upotrebljava u odlomcima s komičnim učinkom, što pokazuje u kojoj je mjeri rimska publika u njegovo doba već bila prožeta helenizmom, usp. *Mercator* 290–1: *Quid tibi ego aetatis uideor? — Acherunticus senex, uetus, decrepitus.* »Koje ti se čini da sam dobi? — Aherontski starac, star i izmožden.« Publika je sigurno razumjela grčke psovke (*edepol*) i uzvike poput *euge*, ali i obične grčke riječi, usp. *Miles Gloriosus*, 438: *ἄδικος es tu, non δίκαια, et meo ero facis iniuriam* »ti si Nepravedna, a ne Pravedna, i činiš nepravdu momemu gospodaru«. Zbog izrazita utjecaja govornoga jezika u Plauta su katkad sačuvane riječi koje su rijetke u kasnijem književnom latinskome, ali su svoj odraz našle u romanskim jezicima, npr. *uetulus* »star« (odakle fr. *vieux* i tal. *vecchio*), pored klas. lat. *uetus*, ili *auricula* »uho« (fr. *oreille*), pored klas. lat. *auris*. Osobito su kod Plauta česti deminutivi (umanjenice) i ekspresivni glagoli,

usp. *Paucula etiam sciscitare prius uolo* »Malčice bih se prvo htio raspitati« (Mercator, 386). Dok se kod Enija još pojavljuje arhaično *horior* »bodrim«, Plaut ima samo oblik izveden ekspresivno–intenzivnim sufiksom *-t-* *hortor*, koji je preuzet i u klasičnom latinskome. Sve to pokazuje kako u povijesnoj lingvistici osim o pitanjima datacije i vjerodostojnosti jezičnih oblika moramo uzimati u obzir i činioce poput *funkcionalnog stila* i *sociolekta* (jezika određene društvene skupine ili staleža) u kojem su ti oblici posvjedočeni.

Jezik je ostalih autora koji se obično ubrajaju u pretklasično razdoblje — osobito Katona i satiričara Lucilija — samo minimalno različit od klasičnog latinskoga, barem u pogledu fonologije i morfologije kojima se bavi ova gramatika. Ukoliko kasniji pisci, poput Vergilija, upotrebljavaju pretklasične jezične oblike, radi se o namjernom arhaiziranju, svjesnom pokušaju da se vlastitom jezičnom izrazu prida patina starine.